

Andrzej J. Noras

Debata Trendelenburg – Fischer. Problem obiektywności Kantowskich form zmysłowości

Słowa kluczowe: Immanuel Kant, estetyka transcendentalna, aprioryczne formy zmysłowości, Adolf Trendelenburg, Kuno Fischer, neokantyzm

Wstęp

W roku 1871 – w dziewięćdziesiąt lat od pierwszego wydania *Krytyki czystego rozumu* – Hermann Cohen (1842–1918), twórca i wybitny przedstawiciel marburskiej szkoły neokantyzmu, opublikował dzieło zatytułowane *Kants Theorie der Erfahrung* („Kantowska teoria doświadczenia”)¹. Wydanie drugie ukazało się w roku 1885, trzecie w 1918, zaś czwarte – już po śmierci Cohena – w roku 1925. W wydaniu pierwszym książka liczyła 271 stron, w wydaniu drugim – znacznie rozszerzonym – objętość wzrosła do 616 stron, a w trzecim do 797. Książka Cohena stanowiła próbę nowego, jak na tamte czasy, odczytania Kanta i w zasadzie można ją uważać za jedno z dzieł inicjujących właściwy neokantyzm. Chodziło autorowi o takie odczytanie myśli autora *Krytyki czystego rozumu*, które uchwyciłoby nie literę, ale ducha jego filozofii. Powód takiego postawienia sprawy leżał w sporze, jaki o rozumienie filozofii Kanta toczyli ze sobą Friedrich Adolf Trendelenburg oraz Kuno Fischer, zaś chronologia sporu przedstawiała się w taki sposób, że jego początku należy poszukiwać w roku 1840². Właśnie wtedy Trendelenburg opublikował po raz pierwszy swe

¹ H. Cohen, *Kants Theorie der Erfahrung*, 1. Aufl., Berlin 1871.

² Por. K. Święcicka, *Kantowskie „a priori” w interpretacji Hermanna Cohena*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 1980, T. 26, s. 163 oraz K.Ch. Köhnke, *Entstehung*

podstawowe dzieło zatytułowane *Logische Untersuchungen*. W 22 lata później, w jubileuszowym roku 1862, ukazało się w Lipsku drugie, uzupełnione wydanie tej książki. 19 maja tego samego roku, na Uniwersytecie Berlińskim Trendelenburg wygłosił mowę na cześć Fichtego³. Z kolei Kuno Fischer w roku 1852 wydał książkę *Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre*⁴, która jest o tyle ważna, że jej drugie wydanie – pod nieco zmienionym tytułem – ukazało się już w samym środku sporu, tzn. w roku 1865.

W roku 1854 Kuno Fischer opublikował pierwszy tom historii filozofii nowożytnej⁵, której przedmowa sygnowana jest datą 1 grudnia 1853 roku⁶. Opublikowanie tej książki stało się powodem dyskusji, jaką toczył z Fischerelem Daniel Schenkel (1813–1885), ówczesny dyrektor seminarium kaznodziejskiego (*Predigerseminar*) w Heidelbergu. Jak można się dowiedzieć z tekstu Kunona Fischera, w nr 12 „Allgemeine Kirchenzeitung” w Darmstadt opublikowany został anonimowy tekst *Das Christenthum und modernes Philosophenthum*, dołączony do tekstu Fischera⁷. Problem w tym, że Schenkel oskarżył Fischera o szerszenie nauki antykościelnej, co zaowocowało pozbawieniem go *veniam legendi*, ale trwało to bardzo krótko, bo już w następnym roku (1855) został powołany do Jeny. Spór dotyczył wykładu czternastego, poświęconego problemowi panteizmu – „Die Charakteristik von Malebranche und der Begriff des Pantheismus. Die Kritik von Malebranche und der Übergang zu Spinoza”⁸. Niezależnie jednak od trudności, z jakimi spotkał się Fischer, dalsza dyskusja z Schenkelem wyglądała tak, iż odpowiedział on Fischerowi pisząc w sposób następujący: „Moja odpowiedź zasadniczo będzie się ograniczać do wyjaśnienia faktycznego stanu rzeczy i w związku z tym zajmę się dwiema kwestiami: 1) pokazaniem tego, co uczyniłem w sprawie Fischera; 2) co Pan Fischer sam uczynił w swej sprawie swoją skargą”⁹. Schenkel jest przekonany, że to Fischer „sam się zadenuncjo-

und Aufstieg des Neukantianismus. Die deutsche Universitätsphilosophie zwischen Idealismus und Positivismus, Frankfurt am Main 1993, s. 257 i n.

³ A. Trendelenburg, *Zur Erinnerung an Johann Gottlieb Fichte. Vortrag, gehalten in der Königl. Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin am 19. Mai 1862*, Berlin 1862.

⁴ K. Fischer, *Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre. Lehrbuch für akademische Vorlesungen*, Stuttgart 1852.

⁵ K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 1: *Das classische Zeitalter der dogmatischen Philosophie*, Mannheim 1854.

⁶ K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 1, s. XIII.

⁷ K. Fischer, *Das Interdict meiner Vorlesungen und die Anklage des Herrn Schenkel, Direktor des heidelberger Prediger-Seminars in der Darmstädtischen Kirchen-Zeitung*, Mannheim 1854, s. 65–78.

⁸ K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 1, s. 211–231.

⁹ D. Schenkel, *Abfertigung für Herrn Kuno Fischer in Heidelberg*, Heidelberg 1854, s. 4.

wał¹⁰ i zamieszcza w swej publikacji *Anhang* (Aneks), w którym zawarty jest fragment wspomnianego czternastego wykładu z pierwszego tomu *Geschichte der neuern Philosophie*¹¹. Fischer odpowiedział tekstem *Die Apologie meiner Lehre*¹², który zasadniczo spór załagodził.

W swym życiu Kuno Fischer był dwa razy pozbawiany możliwości wykładania. Interesujące w tym względzie jest to, że na łamach „The Westminster Review” z roku 1857 można przeczytać: „Kuno Fischer pisze tak dobrze, jak mówi; i mamy nadzieję, że bliski jest czas, kiedy jego głos – uciszony obecnie przez klerykalną reakcję – będzie znowu słyszany na Uniwersytecie w Heidelbergu”¹³. Jest to wyraz ogromnego zaufania, jakim cieszył się Kuno Fischer, o którym Hugo Falkenheim (1866–1935) powie, że tym, co charakteryzuje jego sposób wyrażania się, jest jasność¹⁴. Warto również podkreślić, że Marek Kazimierczak¹⁵ pisze, iż pierwszy tom opublikował Fischer w roku 1852, ale nie jest to właściwa informacja, gdyż w 1852 roku Fischer opublikował książkę zatytułowaną *Vorlesungen über Geschichte der neueren Philosophie*¹⁶. Książka stanowi pierwszą część pierwszego tomu opublikowanej dwa lata później *Geschichte der neuern Philosophie*. Autor podkreśla, że zrezygnował z tytułowej nazwy „wykłady”, ponieważ „nie należy ona do charakteru książki”¹⁷. Nie zmienia to jednak faktu, że spis treści nie przynosi rozdziałów, ale właśnie wykłady. Dwie kwestie przemawiają za racjami Marka Kazimierczaka. Po pierwsze, dzieło z roku 1852 – *Vorlesungen über Geschichte der neueren Philosophie* – stanowi część pierwszą dzieła z roku 1854. Obydwa składają się z czternastu wykładów, które tematycznie pokrywają się ze sobą. Dlatego też kończą się one rozważaniami poświęconymi właśnie temu kontrowersyjnemu pojęciu – pojęciu panteizmu – do którego odwoływał się Daniel Schenkel. W obydwu przypadkach tytuł czternastego wykładu brzmi dokładnie tak samo: „Die Charakteristik von Malebranche und der Begriff der Pantheismus.

¹⁰ Tamże, s. 7.

¹¹ D. Schenkel, *Der Pantheismus des Herrn Kuno Fischer, mit seinen eigenen Worten documentirt (Geschichte der neuern Philosophie, s. 215–221)*, w: tenże, *Abfertigung für Herrn Kuno Fischer in Heidelberg...*, s. 24–31.

¹² K. Fischer, *Die Apologie meiner Lehre nebst Replik auf die „Abfertigung” des Herrn Schenkel*, Mannheim 1854.

¹³ *Contemporary Literature*, „The Westminster Review” 1857, Vol. 11, s. 258.

¹⁴ Zob. H. Falkenheim, *Kuno Fischer und die litterarhistorische Methode*, Berlin 1892, s. 105.

¹⁵ Zob. M. Kazimierczak, *Wczesny neokantyzm*, Poznań 1999, s. 146.

¹⁶ K. Fischer, *Vorlesungen über die neueren Philosophie*, Bd. 1: *Die Philosophie von Cartesius bis Spinoza*, I. Abtheilung: *Einleitung in das Studium der Philosophie. Cartesius, Geulinx, Malebranche*, Stuttgart 1852.

¹⁷ K. Fischer, *Immanuel Kant. Entwicklungsgeschichte und System der kritischen Philosophie*, Bd. 1, s. VII.

Die Kritik von Malebranche und der Übergang zu Spinoza¹⁸. Z tego też wynika kwestia druga. Schenkel odwoływać się może zarazem do książki z roku 1852, jak i z roku 1854. Wszystko wskazuje jednak na to, że bezpośrednią przyczyną wystąpienia Schenkela przeciw Fischerowi był pierwszy tom *Geschichte der neuern Philosophie*.

W roku 1860 opublikował Fischer słynne dzieło *Kants Leben und die Grundlagen seiner Lehre. Drei Vorträge* oraz dwutomowe dzieło *Immanuel Kant*, stanowiące trzeci i czwarty tom *Geschichte der neuern Philosophie*¹⁹, a w roku 1862 wykład *Die beiden kantischen Schulen in Jena*²⁰. Zresztą – jak powszechnie wiadomo – rok 1862 był niezwykle ważny dla neokantyzmu, co wiąże się przede wszystkim z jubileuszem setnej rocznicy urodzin Johanna Gottlieba Fichtego i w związku z tym 19 maja tego roku, a więc w setną rocznicę urodzin Fichtego, wygłosił Fischer mowę mu poświęconą²¹. Z kolei w roku 1865 wydał – w postaci całkowicie zmienionej – dzieło *System der Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre*²². W roku 1867 Trendelenburg opublikował tekst *Über eine Lücke in Kants Beweis von der ausschließenden Subjektivität des Raumes und der Zeit*²³. W roku 1869 Kuno Fischer opublikował drugie wydanie swojej *Geschichte der neuern Philosophie* z tomami poświęconymi Kantowi²⁴. Kolejny krok należał do Trendelenburga, który w tym samym roku zaatakował Fischera wprost tekstem zatytułowanym *Kuno Fischer und sein Kant*²⁵. W odpowiedzi Kuno Fischer wydał książkę *Anti-Trendelenburg*²⁶. Również w roku 1870 ukazało się trzecie, ostatnie za życia autora, wydanie *Logische Untersuchungen* Trendelenburga. 24 stycznia

¹⁸ Tamże, s. 211 i K. Fischer, *Immanuel Kant. Entwicklungsgeschichte und System der kritischen Philosophie*, Bd. 1, s. 211.

¹⁹ K. Fischer, *Immanuel Kant. Entwicklungsgeschichte und System der kritischen Philosophie*, Bd. 1: *Entstehung und Begründung der kritischen Philosophie. Die Kritik der reinen Vernunft*, Bd. 2: *Das Lehrgebäude der kritischen Philosophie. Das System der reinen Vernunft*, Mannheim 1860.

²⁰ K. Fischer, *Die beiden kantischen Schulen in Jena*, w: tenże, *Akademische Reden*, Stuttgart 1862, s. 77–102.

²¹ K. Fischer, *Johann Gottlieb Fichte. Rede zur akademischen Fichtefeier, gehalten in der Collegienkirche zu Jena*, w: tenże, *Akademische Reden...*, s. 3–75.

²² K. Fischer, *System der Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre*, 2. Aufl., Heidelberg 1865.

²³ F.A. Trendelenburg, *Über eine Lücke in Kants Beweis von der ausschließenden Subjektivität des Raumes und der Zeit. Ein kritisches und antikritisches Blatt*, w: tenże, *Historische Beiträge zur Philosophie*, Bd. 3: *Vermischte Abhandlungen*, Berlin 1867, s. 215–276.

²⁴ K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 3: *Kant's Vernunftkritik und deren Entstehung*, Bd. 4: *Kant's System der reinen Vernunft auf Grund der Vernunftkritik*, 2. rev. Aufl. Heidelberg 1869.

²⁵ A. Trendelenburg, *Kuno Fischer und sein Kant. Eine Entgegnung*, Leipzig 1869.

²⁶ K. Fischer, *Anti-Trendelenburg. Eine Gegenschrift*, Jena 1870.

1872 roku Trendelenburg zmarł w Berlinie. Jego oponent Kuno Fischer przeżył go – był od niego młodszy o 22 lata – o 35 lat i zmarł 5 lipca 1907 roku w Heidelbergu.

W odpowiedzi na debatę pomiędzy Trendelenburgiem a Fischerem Hermann Cohen opublikował dwa teksty, które oba ukazały się w tym samym 1871 roku. Najpierw ukazał się artykuł zatytułowany *Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer*²⁷, a później – wspomniana już książka poświęcona filozofii Immanuela Kanta. Ernst Wolfgang Orth w artykule *Trendelenburg und die Wissenschaft als Kulturfaktum* w odniesieniu do wspomnianego tekstu Cohena podkreśla, że „można ten tekst i jego problematykę czytać wręcz jako dokument powstania klasycznego neokantyzmu”²⁸. Zarazem jednak wspomniany artykuł postrzegać należy jako dotyczący problemu rozumienia historii filozofii. Cohen pisze:

Problemy filozoficzne, a zwłaszcza nowsze, nie są zakończone w ten sposób, że ich przedstawienie można prowadzić bez najbardziej żywego uczestnictwa i ciągłego wpływania na własny światopogląd. Pytania pozostają jeszcze w stałym rozwoju, a my sami z najciekawszym zainteresowaniem naszej subiektywności w tym, czego obiektywne naświetlenie zapowiadamy²⁹.

Potwierdza to Massimo Ferrari, autor rozprawy poświęconej Ernstowi Cassirerowi, który w nawiązaniu do debaty między Fischerem a Trendelenburgiem stwierdza:

Jak prezentował to już w swej interwencji w słynną kontrowersję między Adolfem Trendelenburgiem a Kunonem Fischerem, dotyczącej transcendentalnej estetyki, dla Cohena historyk filozofii musi być nie tylko historykiem, lecz przede wszystkim filozofem, tak że – w pojęciach Kantowskich – „system” ma zawsze prymat nad „rapsodią”³⁰.

Warto dodać, że Cohen odnosi się tu do tego, co Kant napisał na początku swej metodologii transcendentalnej. „Pod rządami rozumu – pisze tam – poznania nasze nie mogą w ogóle tworzyć rapsodii, lecz muszą stanowić system,

²⁷ H. Cohen, *Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer*, „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft” 1871, Bd. 7, s. 249–296 (przedruk w: tenże, *Schriften zur Philosophie und Zeitgeschichte*, hrsg. von A. Görland und E. Cassirer, Bd. 1, Berlin 1928, s. 229–275).

²⁸ E.W. Orth, *Trendelenburg und die Wissenschaft als Kulturfaktum*, w: *Hermann Cohen und die Erkenntnistheorie*, hrsg. von W. Marx, E.W. Orth, Würzburg 2001, s. 49.

²⁹ H. Cohen: *Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer*. „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft” 1871, Bd. 7, s. 293–294.

³⁰ M. Ferrari, *Ernst Cassirer. Stationen einer philosophischen Biographie. Von der Marburger Schule zur Kulturphilosophie*, übers. von M. Lauschke, Hamburg 2003, s. 7–8.

w którym jedynie mogą podtrzymywać i wspierać jego istotne cele. Przez system zaś rozumiem jedność różnorodnych poznań podporządkowanych pewnej idei”³¹. Problematyczność zarzutu Cohena ujawnia się, kiedy założy się, że Fischer wywodzi się ze szkoły heglowskiej, a tej z pewnością trudno zarzucić rapsodyczny charakter. Być może problematyczność postawy Fischera wynika stąd, że nie jest on zbyt radykalny. I najprawdopodobniej o to chodzi Cohenowi. Zdaje się bowiem mieć rację wówczas, gdy zarzuca Fischerowi, że nie do końca uchwycił stanowisko Trendelenburga. W sporze Trendelenburga z Fischerem stanowisko Cohena jest równoznaczne z przyjęciem stanowiska Trendelenburga, a zarzut skierowany przeciwko Fischerowi wynika z odmiennego rozumienia historii filozofii. „Jako alternatywę względem heglowskiego pisania historii filozofii Fischera Cohen poleca, będąc przy tym jeszcze całkowicie uczniem Steinthala, «staranne zastosowanie dobrze przemyślanej metody psychologicznej»”³².

Spór Trendelenburga z Fischerem toczył się o to, czy w filozofii Kanta mamy do czynienia z luką, czy też nie. Krystyna Świącicka pisze:

Trendelenburg uważał, że możliwe jest połączenie przekonania o czystej (*rein*) subiektywności przestrzeni i czasu z równoczesnym uznaniem ich obiektywnego istnienia i że możliwość ta została przez Kanta przeoczona. Twierdził ponadto, że Kant w swoim dowodzie wyłącznej (*ausschliessende*) subiektywności przestrzeni i czasu pozostawił lukę. Kuno Fischer natomiast starał się dowieść, że luka ta w Kantowskim dowodzie nie występuje³³.

Problem sporu prowadzonego między Trendelenburgiem a Fischerem polega również na tym, że dla większości badaczy wydaje się on być – jak zauważa Köhnke – „wyłącznie wewnątrzfilozoficznym sporem o «właściwą» wykładnię Kanta”³⁴. Tymczasem urasta on do miana sporu ważnego zwłaszcza w kontekście dyskusji nad początkami neokantyzmu. Tym bardziej, że – jak słusznie zauważa Köhnke – chodzi nie tylko o to, co i jak Kant napisał, ale także o to, jak go odczytywano³⁵. Spór wynika również z faktu, że Fischer – mimo iż heglista – inaczej patrzy już na filozofię: „Fischer jako heglista należał już do nowej generacji, która chciała iść z postępek stulecia”³⁶. Teza Kazimierczaka

³¹ I. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, przeł. R. Ingarden, Warszawa 1957, t. 2, s. 577 (A 832/B 860).

³² U. Sieg, *Aufstieg und Niedergang des Marburger Neokantianismus. Die Geschichte einer philosophischen Schulgemeinschaft*, Würzburg 1994, s. 111. Heymann Steinthal (1823–1899) był lingwistą i nauczycielem judaizmu.

³³ K. Świącicka, *Kantowskie „a priori” w interpretacji Hermanna Cohena...*, s. 163.

³⁴ K.Ch. Köhnke, *Entstehung und Aufstieg des Neokantianismus...*, s. 258.

³⁵ Zob. tamże.

³⁶ M. Kazimierczak, *Wczesny neokantyzm...*, s. 147.

jest ze wszech miar słuszna nie tylko w odniesieniu do debaty, jaka toczyła się między Trendelenburgiem a Fischerem. W istocie bowiem zamysł Fischera jest inny, a mianowicie jest nim próba odczytania ducha Kanta, a nie jego litery. W tym sensie jest Fischer bardziej neokantystą niż heglistą, bardziej filozofem niż egzegetą tekstów filozoficznych.

Friedrich Albert Lange³⁷ podkreślał, że niezwykle wartościową pracą dotyczącą powyższego sporu była książka Emila Arnoldta (1828–1905) zatytułowana *Kants transscendentale Idealität des Raumes und der Zeit. Für Kant gegen Trendelenburg*, która ukazała się w Królewcu w roku 1870³⁸. W tym samym przypisie Lange zwraca także uwagę na książkę – uchodzącego za pierwszego niemieckiego propagatora filozofii Augusta Comte’a – Carla Twestena (1820–1870), poświęconą Schillerowi³⁹. Jeśli chodzi o pozytywizm Twestena, to Köhnke twierdzi, że nie on w 1859, ale już Jürgen Bona Meyer w swej książce z roku 1856 (*Zum Streit über Leib und Seele*) odwołuje się do Comte’a⁴⁰. Istotnie, Meyer stwierdza w szóstym wykładzie, że istnieje filozofia, którą jej twórca nazywa *philosophie positive*⁴¹. Ponadto w odniesieniu do sporu Trendelenburga z Fischerem należy uwzględnić książkę, do której trzeba będzie jeszcze powrócić, a której autorem jest Carl Grapengiesser⁴². Niezwykle interesujący jest fakt, że spór był również przedmiotem badania Mariana Massoniusa (1862–1945), który doktoryzował się na Uniwersytecie w Lipsku na podstawie pracy *Über Kants transscendentale Aesthetik*⁴³. Problem ten podjęła badaczka dorobku Massoniusa, Barbara Szotek, w książce poświęconej jego twórczości⁴⁴. Jednakże – o czym będzie mowa – w sporze o Kanta Massonius stanął w obronie Trendelenburga⁴⁵.

K.Ch. Köhnke pisze:

³⁷ Zob. F.A. Lange, *Historia filozofii materialistycznej i jej znaczenie w teraźniejszości*, t. 2, przeł. F. Jezierski, Warszawa 1881, s. 10, przypis.

³⁸ E. Arnoldt, *Kants transscendentale Idealität des Raumes und der Zeit. Für Kant gegen Trendelenburg*, Separat-Abdruck aus der Altpreußischen Monatsschrift. Bd. VII., Königsberg 1870.

³⁹ C. Twesten, *Schiller in seinem Verhältniß zur Wissenschaft*, Berlin 1863.

⁴⁰ Zob. K.Ch. Köhnke, *Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus...*, s. 161–162.

⁴¹ J.B. Meyer, *Zum Streit über Leib und Seele. Worte der Kritik. Sechs Vorlesungen, am Hamburger akademischen Gymnasium gehalten*, Hamburg 1856, s. 119.

⁴² C. Grapengiesser, *Kants Lehre von Raum und Zeit. Kuno Fischer und Adolf Trendelenburg*, Jena 1870.

⁴³ M. Massonius, *Über Kants transscendentale Aesthetik. Eine kritische Untersuchung zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde der Philosophischen Facultät der Universität Leipzig*, Leipzig 1890.

⁴⁴ B. Szotek, *Marian Massonius a polska filozofia nowokrytyczna*, Katowice 2001.

⁴⁵ Zob. H. Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, hrsg. von R. Schmidt, 2. Aufl., Bd. 2, Stuttgart 1922 (Neudruck: Aalen 1970), s. 547.

W swoim dziele *Logische Untersuchungen* ze stanowiska paralelizmu między formami bytu i formami myślenia odrzucił Trendelenburg Kantowską naukę o czasie i przestrzeni, ponieważ Kant nie rozważył całkowicie trzech możliwości. Nie rozważył mianowicie ani subiektywnej, bądź tylko obiektywnej, bądź też subiektywnej i obiektywnej zarazem, a szczególnie tej ostatniej, albo też w ogóle jej nie dostrzegał. W każdym razie jednak nie dowiódł jej niemożliwości⁴⁶.

Potwierdza to biograf Trendelenburga, Ernst Bratuscheck, który pisze:

Wprawdzie Kuno Fischer w drugim wydaniu swego *System der Logik und Metaphysik* (1865) zasadniczo porzucił swe zakwestionowane przez Trendelenburga ujęcie pierwszej logicznej triady, ale jednocześnie krytykował *Logische Untersuchungen* ze względu na pojęcie ruchu i zanegował przy tym twierdzenie Trendelenburga, że Kant w swym dowodzie o wyłączonej subiektywności czasu i przestrzeni pozostawił lukę⁴⁷.

Problem ruchu stanowi jedno z fundamentalnych zagadnień drugiego poświęconego Kantowi tomu jego historii filozofii nowożytnej⁴⁸, ale też podejmuje ten problem Kuno Fischer już właśnie w drugim wydaniu *System der Logik und Metaphysik*:⁴⁹

W stosunku do tego pytania [dotyczącego identyczności myślenia i bytu – A.J.N.] wypowiada się Trendelenburg, który akcentuje identyczność jako warunek realnego poznania względem Herbarta, źródłowość myślenia względem Schopenhauera, różnorodność myślenia i bytu względem filozofii tożsamości, niezależny od myślenia byt (byt w sobie) jako obiekt poznania względem Kanta⁵⁰.

Grapengiesser w związku z tym stwierdza, że „cała kwestia sporna dotyczy tylko nauki Kanta o czasie i przestrzeni”⁵¹.

Zdaniem Krystyny Świącickiej, artykuł Hermanna Cohena *Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer* koncentruje się tylko wokół jednego zagadnienia, a mianowicie, „czy Kuno Fischer wykazał, że luka – wskazana

⁴⁶ „In seinen *Logischen Untersuchungen* hatte Trendelenburg vom Standpunkt eines Parallelismus zwischen Seins- und Denkformen die Kantische Lehre vom Raum und Zeit verworfen, weil Kant die drei Möglichkeiten, diese seien entweder nur subjektiv oder nur objektiv oder aber subjektiv und objektiv zugleich, nicht vollständig erörtert hätte und insbesondere diese letzte Möglichkeit entweder nicht gesehen, auf jeden Fall aber deren Unmöglichkeit nicht bewiesen habe”, K.Ch. Köhnke, *Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus...*, s. 258.

⁴⁷ E. Bratuscheck, *Adolf Trendelenburg*, Berlin 1873, s. 195.

⁴⁸ Zob. K. Fischer, *Immanuel Kant. Entwicklungsgeschichte und System der kritischen Philosophie*, Bd. 2, s. 6–80.

⁴⁹ K. Fischer, *System der Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre*, 2. Aufl., Heidelberg 1865.

⁵⁰ Tamże, s. 152–153.

⁵¹ C. Grapengiesser, *Kants Lehre von Raum und Zeit...*, s. 4.

przez Trendelenburga – nie występuje w Kantowskim dowodzie⁵². Tymczasem kwestię tę sformułować należy o wiele szerzej. W *Kants Theorie der Erfahrung* Cohen mówi o rozumieniu *a priori* u Kanta, które wymagało, aby „to, co ma obowiązywać *a priori*, było także odkryte tylko *a priori*; w przeciwnym razie byłoby ono tylko empiryczne”⁵³. Cohen jest przekonany, że wśród myślicieli nowożytnych pogląd ten prezentuje Kuno Fischer, a w wydaniu drugim⁵⁴ i trzecim⁵⁵ nazywa go „powierzchnownie legitymistycznym”. Fischer pisze:

Jeśli kategorie są przedmiotami psychologicznego wglądu, to są one przedmiotami doświadczenia. W odniesieniu do nich obowiązuje wówczas to, co bez wyjątku obowiązuje w odniesieniu do wszystkich przedmiotów doświadczenia. Żaden przedmiot doświadczenia nie jest powszechny i konieczny; przynajmniej tej własności (*Beschaffenheit*) nie można zrozumieć za pośrednictwem doświadczenia. Jeśli więc kategorie są jedynie przedmiotami doświadczenia, to nie są one ani powszechne, ani konieczne, a przynajmniej nie mogą być za takie uznawane, dopóki obowiązują jako przedmioty doświadczenia; tak więc nie są one *a priori*, a więc w ogóle nie są kategoriami. Co pozostaje? Nie pozostaje nic ze znaczenia, na które kładzie ogromny nacisk Kantowska krytyka⁵⁶.

W książce Fischera *Kants Leben und die Grundlagen seiner Lehre* wykład trzeci – o czym będzie jeszcze mowa – zatytułowany jest „Raum und Zeit als die ersten Bedingungen der menschlichen Erkenntniß”⁵⁷. Fischer uznaje, że czas i przestrzeń są zasadami wszelkiego odróżniania, pyta jednak, czym są czas i przestrzeń same w sobie. Ponieważ nie może być tak, że czas i przestrzeń są wyabstrahowane z czasu i przestrzeni, „zatem – powie Fischer – są one przedstawieniami pierwotnymi”⁵⁸. To jednak zdaje się już potwierdzać fakt, że Kuno Fischer nie uchwycił argumentacji Trendelenburga. Co więcej, jak wspomina biograf Trendelenburga Ernst Bratuscheck, w drugim wydaniu swej *Geschichte der Philosophie* „Fischer przeniósł spór na grunt osobisty”⁵⁹. Świadczą o tym ostatnie teksty, a mianowicie *Kuno Fischer und sein Kant Trendelenburga*⁶⁰ oraz *Anti-Trendelenburg* Fischera⁶¹. Niezależnie od faktu, że w pewnym momencie debata nabrała charakteru personalnego, rację ma Marek Szulakiewicz, który stwierdza:

⁵² K. Święcicka, *Kantowskie „a priori” w interpretacji Hermanna Cohena...*, s. 163.

⁵³ H. Cohen, *Kants Theorie der Erfahrung*, 1. Aufl., s. 105.

⁵⁴ Zob. H. Cohen, *Kants Theorie der Erfahrung*, 2. Aufl., Berlin 1885, s. 257.

⁵⁵ Zob. H. Cohen, *Kants Theorie der Erfahrung*, 3. Aufl., Berlin 1918, s. 333.

⁵⁶ K. Fischer, *System der Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre...*, s. 112.

⁵⁷ K. Fischer, *Kants Leben und die Grundlagen seiner Lehre*, 1. Aufl., s. 117–159.

⁵⁸ Tamże, s. 129.

⁵⁹ E. Bratuscheck, *Adolf Trendelenburg...*, s. 195. Zob. także na temat sporu E. Bratuscheck, *Kuno Fischer und Trendelenburg*, „Philosophische Monatshefte” 1870, Bd. 5, s. 279–323.

⁶⁰ A. Trendelenburg, *Kuno Fischer und sein Kant...*

⁶¹ K. Fischer, *Anti-Trendelenburg. Eine Gegenschrift...*

Debata Fischer-Trendelenburg (...) prowadziła w istocie do dwu dróg odradzającego się kantyizmu. Poszukiwanie jednej obowiązującej interpretacji spuścizny filozofa królewieckiego okazywało się mieć znaczenie nie tylko historyczne, lecz też współczesne i przyszłościowe⁶².

Przebieg debaty

Jednym z pierwszych badaczy podejmujących systematyczny namysł nad sporem między Trendelenburgiem a Fischerem był Carl Grapengiesser. Wprawdzie jest przekonany, że nie należy się mieszać do sporu uczonych, ale czyni to „w interesie prawdy”⁶³. Grapengiesser, co niezwykle ważne, jest jednak jednym z tych, którzy w sporze zajmują określone stanowisko, a mianowicie jest „obrońcą Fischera”, jak nazywa go Hermann Cohen⁶⁴. Warto jednak podkreślić, że spór był tak intrygujący, iż poświęcił mu miejsce także Hans Vaihinger, który swój komentarz do *Krytyki czystego rozumu* Kanta zamknął rozważaniami poświęconymi sporowi. Vaihinger był też jednym z pierwszych, którzy uporządkowali kwestie chronologiczne sporu, oraz dokonał podziału stronnictw, jakie były zaangażowane w spór⁶⁵, a zarazem starał się sam pozostać bezstronnym. Przy czym niezwykle interesująca jest uwaga Arnoldta, podkreślającego w tym kontekście niejednoznaczność filozofii Kanta. Jak pisze Emil Arnoldt na początku swej książki, „(...) pozwala on [spór – A.J.N.] także poznać, że Kantowska nauka o czasie i przestrzeni do teraz, nawet wśród filozofów, nie znalazła jeszcze żadnego ogólnego i pewnie uzasadnionego zrozumienia. Inaczej bowiem spór byłby niemożliwy”⁶⁶. Spór był możliwy, gdyż filozofii Kanta nie można zinterpretować jednoznacznie.

Chronologię sporu przedstawia Vaihinger, który na zakończenie *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft* pisze:

Pierwszy atak Trendelenburga na teorię czasu i przestrzeni Kanta w jego *Logische Untersuchungen* 1840, s. 124–133; powtórzenie ataku w drugim wydaniu tego samego dzieła, 1862, s. 156–168. – Obrona Kanta ze względu na ten atak przez Fischera, *System der Logik und Metaphysik*, wydanie drugie, 1865, s. 173–180. – Przeciwno temu Trendelenburg w swoich *Historische Beiträge zur Philosophie*, tom 3, 1867, rozprawa siódma *Über eine*

⁶² M. Szulakiewicz, *Filozofia w Heidelbergu. Problem transcendentalizmu w heidelberskiej tradycji filozoficznej*, Rzeszów 1995, s. 59.

⁶³ C. Grapengiesser, *Kants Lehre von Raum und Zeit...*, s. 3.

⁶⁴ H. Cohen, *Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer...*, s. 262.

⁶⁵ H. Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft...*, Bd. 2, s. 545–548.

⁶⁶ E. Arnoldt, *Kants transscendentale Idealität des Raumes und der Zeit...*, s. 3. Interesujące jest to, że Arnoldt bierze udział w ocenie sporu, a nie czytał drugiego wydania *Logische Untersuchungen* z 1862 roku oraz drugiego wydania *Logik* Fischera z roku 1865, gdyż tymi egzemplarzami nie dysponowała Biblioteka Uniwersytecka w Königsbergu. Zob. tamże, s. 4 i 5.

Lücke in Kants Beweis von der ausschliessenden Subjectivität des Raumes und der Zeit. Ein kritisches und antikritisches Blatt, s. 215–276. Trendelenburg jeszcze raz powtarza swój atak na Kanta, odpira dokonaną przez Fischera obronę tego ostatniego i w ogóle atakuje ponadto przedstawienie estetyki transcendentalnej przez Fischera. – W stosunku do tego Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, wydanie drugie, 1869, tom III: *Przedmowa* IV–XVI, i uwagi do s. 263–265, 315–316, 322–325, 328–330, 335–336, 338–340, 547–550. Tom IV: 137–139. – Przeciwno tej obronie Fischera Trendelenburg napisał broszurę: *Kuno Fischer und sein Kant. Eine Entgegnung*. 1869 (40 stron). Por. do tego trzecie wydanie *Logische Untersuchungen* (1870), s. 164 nn. – Potem odpowiedział Fischer: *Anti-Trendelenburg. Eine Duplik* (77 stron) 1870 (drugie wydanie także 1870). Por. do tego trzecie wydanie *Geschichte der neuern Philosophie* Fischera, 1882, tom III, s. 282, 333, 337, 342, 486⁶⁷.

Sam Vaihinger zajmuje wszakże stanowisko w sporze i uważa, że w kwestiach pobocznych rację ma Fischer, ale myli się w kwestiach najważniejszych, a mianowicie „w odniesieniu do trzech aspektów pytania głównego, formalnego, materialnego i historycznego”⁶⁸. Istniejącą u Kanta lukę, o którą toczy się spór, dostrzegli już – zdaniem Vaihingera – Johann August Eberhard (1738–1809), Johann Gebhard Ehrenreich Maass (1766–1823) oraz tłumacz pism Davida Hume’a na język niemiecki Hermann Andreas Pistorius (1730–1798)⁶⁹.

Debata pomiędzy Trendelenburgiem a Fischerem rozpoczęła się wtedy, kiedy Kuno Fischer miał lat 16, bo już w roku 1840, a mianowicie przed opublikowaniem przez Trendelenburga pierwszego wydania *Logische Untersuchungen*. Właśnie Vaihinger wskazuje na pierwsze wydanie *Logische Untersuchungen*, w których znajduje się krytyka rozumienia czasu i przestrzeni przez Trendelenburga⁷⁰. Rozpoczynając swą własną interpretację Kanta, Trendelenburg pisze:

Cały kierunek kantowski prowadzi do tego, aby we wszelkim poznaniu odróżnić to, co niezależne przedmiotu i zależność od warunków naocznego (*anschauenden*) i myślącego umysłu. Dlatego też kiedy u Kanta ściśle panuje przeciwieństwo tego, co obiektywne, i tego, co subiektywne, to poszukuje on naukowego dowodu tego, że czas i przestrzeń są formami subiektywnymi⁷¹.

Sytuacja zmieniła się jednak radykalnie, kiedy ukazało się drugie wydanie tej książki – co miało miejsce dwadzieścia dwa lata później – wówczas zawierało już ono (choć bardzo nieliczne) odniesienia do Fischera, a ściślej do

⁶⁷ H. Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft...*, Bd. 2, s. 546.

⁶⁸ Tamże, s. 310.

⁶⁹ Zob. tamże, s. 312.

⁷⁰ F.A. Trendelenburg, *Logische Untersuchungen*, I. Aufl., Bd. 1, Berlin 1840, s. 124–133.

⁷¹ Tamże, s. 124. W wydaniu drugim przytoczony fragment znajduje się na stronie 156.

opublikowanej przez niego w roku 1860 książki *Kants Leben und die Grundlagen seiner Lehre*. Dokonując w drugim wydaniu *Logische Untersuchungen* analiz metody dialektycznej – co zresztą ma miejsce w wersji poszerzonej w stosunku do wydania pierwszego – Trendelenburg odwołuje się do Fischera i jego badań poświęconych logice⁷². Chodzi Trendelenburgowi o książkę *Logik und Metaphysik...*⁷³, która miała drugie, znacznie rozszerzone wydanie w roku 1865⁷⁴. Jednakże różnica polega na tym, że książka opublikowana w roku 1865 jest już dziełem pozostającym w środku debaty dwóch znamienitych myślicieli, a ściślej odwołania Fischera do Trendelenburga w drugim wydaniu stanowiły kamyczek poruszający lawinę. Chociaż nie wolno tracić z oczu perspektywy, którą trafnie ujmuje Graham Bird, zdaniem którego cała debata była to „polemika dotycząca kwestii interpretacji Kanta, a bardziej generalnie wrogości Trendelenburga względem Hegla i heglizmu Fischera”⁷⁵.

W związku z tym na chwilę trzeba się oderwać od debaty i popatrzeć na nią przez pryzmat stanowiska Micheleta, który w swej książce z roku 1870 podejmuje ten problem w szerszym kontekście⁷⁶. Michelet jest bowiem przekonany, że debata z Trendelenburgiem ma charakter trzystopniowy i była najpierw debatą Georga Andreasa Gablera z Trendelenburgiem, następnie jego samego i dopiero na końcu debatą Fischera z autorem *Logische Untersuchungen*⁷⁷. Dyskusja Gablera miała jednak wymiar polityczno-społeczny, który oczywiście jest niezwykle istotny, ale nie mieści się w ramach niniejszych rozważań. Chodziło mianowicie o to, na ile filozofia Hegla winna zostać zniszczona i zastąpiona inną filozofią. Problem ten wiąże się z rewolucją, z jaką mamy do czynienia względem filozofii Hegla. Zmiana w postrzeganiu filozofii Hegla nastąpiła w roku 1840, kiedy na tron wstąpił Friedrich Wilhelm IV⁷⁸, który powołał Schellinga, by powstrzymał „smoczy posiew heglizmu” (*Drachensaat des Hegelianismus*)⁷⁹. Zarzut Micheleta, a ściślej Gablera, idzie w przeciwnym kierunku. Michelet jest bowiem przekonany, iż „już Gabler skarżył się, że

⁷² Zob. F.A. Trendelenburg, *Logische Untersuchungen*, 2. erg. Aufl., Bd. 1, s. 121.

⁷³ K. Fischer, *Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre. Lehrbuch für akademische Vorlesungen*, Stuttgart 1852.

⁷⁴ K. Fischer, *System der Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre*, 2. Aufl., Heidelberg 1865.

⁷⁵ G. Bird, *The Neglected Alternative: Trendelenburg, Fischer, and Kant*, w: *A Companion to Kant*, ed. by G. Bird, Oxford 2006, s. 486.

⁷⁶ K.L. Michelet, *Hegel, der unwiderlegte Weltphilosoph. Eine Jubelschrift*, Leipzig 1870 (Neudruck: Aalen 1983).

⁷⁷ Zob. tamże, s. 58.

⁷⁸ Zob. A.J. Noras, *Kant i Hegel w sporach filozoficznych osiemnastego i dziewiętnastego wieku*, Katowice 2007, s. 136–145.

⁷⁹ Zob. G. Lehmann, *Geschichte der Philosophie*, Bd. 8: *Die Philosophie des neunzehnten Jahrhunderts I*, Berlin 1953, s. 80.

filozofia heglowska była odgórnie potępiana⁸⁰. Stąd też sformułowano zarzut w stosunku do Trendelenburga, postrzeganego przez reprezentantów prawicy heglowskiej jako ten, któremu przypadła w udziale rola rozprawienia się z filozofią Hegla. Trendelenburg był bowiem od 1833 roku nadzwyczajnym, zaś od 1837 roku zwyczajnym profesorem w Berlinie⁸¹. Kiedy Michelet pisze, że „wszyscy przychodzący po Heglu filozofowie, którzy byli przekonani, że stworzyli nowy system: Krause, Herbart, Schopenhauer itd., nie byli w stanie obalić systemu Hegla⁸², to wyraża przekonanie łączące większość uczniów Hegla – którego wykłady słuchał zresztą sam Trendelenburg. Dyskusja Micheleta z autorem *Logische Untersuchungen* dotyczyła rozumienia dialektyki przez Hegla, podobnie jak miało to miejsce w przypadku Fischera, chociaż tutaj spór nabral większego znaczenia.

W roku 1860 Kuno Fischer wydał dwa dzieła, do których jednak nie odwołuje się Vaihinger prezentując chronologię sporu. Choć objętościowo są one nieporównywalne, to jednak w równym stopniu posiadają znaczenie dla sporu. Są to mianowicie powszechnie znane *Kants Leben und die Grundlagen seiner Lehre* oraz dwutomowe dzieło *Immanuel Kant*, stanowiące – o czym była już mowa – trzeci i czwarty tom *Geschichte der neuern Philosophie*⁸³. Obydwa razem przyczyniły się do tego, że Trendelenburg zainteresował się ujęciem Kanta przez Fischera, chociaż nie nastąpiło to w opublikowanym bezpośrednio po tych książkach drugim wydaniu *Logische Untersuchungen*. W drugim wydaniu *Logische Untersuchungen* z roku 1862 bowiem Trendelenburg odwołuje się do Fischera tylko w kontekście jego rozumienia dialektyki⁸⁴. W tomie pierwszym – o czym była już mowa – wskazuje na początkowe zdania paragrafu poświęconego bytowi przez Fischera⁸⁵. Kilka stron dalej Trendelenburg pisze: „Kuno Fischer uznaje za uzasadnione zarzuty, które *Logische Untersuchungen* postawiły początkowi heglowskiej logiki; tylko – mówi on – dotyczą one zwyczajnego przedstawienia, które nie osiąga ducha tamtych pojęć⁸⁶. Natomiast w tomie drugim Trendelenburg ponownie odwołuje się do początku

⁸⁰ K.L. Michelet, *Hegel, der unwiderlegte Weltphilosoph...*, s. 56.

⁸¹ Zob. F. Überweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, Teil 4: *Die deutsche Philosophie des XIX. Jahrhunderts und der Gegenwart*, hrsg. von T.K. Österreich, 13. Aufl., Basel 1951, s. 283.

⁸² K.L. Michelet, *Hegel, der unwiderlegte Weltphilosoph...*, s. 56.

⁸³ K. Fischer, *Immanuel Kant. Entwicklungsgeschichte und System der kritischen Philosophie*, Bd. 1: *Entstehung und Begründung der kritischen Philosophie. Die Kritik der reinen Vernunft*, Bd. 2: *Das Lehrgebäude der kritischen Philosophie. Das System der reinen Vernunft*, Mannheim 1860.

⁸⁴ Zob. F.A. Trendelenburg, *Logische Untersuchungen*, 2. erg. Aufl., Bd. 1, s. 156–168.

⁸⁵ § 28: „Das Sein“, K. Fischer, *Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre...*, s. 52 i n.

⁸⁶ F.A. Trendelenburg, *Logische Untersuchungen*, 2. erg. Aufl., Bd. 1, s. 126.

paragrafu 28, a więc do rozumienia dialektyki⁸⁷. Do rozumienia dialektyki jako głównego przedmiotu sporu odwołuje się także Michelet, który twierdzi, że Trendelenburg czyni sposobowi pisania historii filozofii w szkole heglowskiej – do której zalicza także Fischera – niesłuszny zarzut, że sposób ten jest zafalszowany przez dialektykę⁸⁸. Ten motyw jest niezwykle interesujący, gdyż właśnie Hermann Cohen będzie się odwoływał do argumentu, do którego odwołuje się Trendelenburg.

Widać zatem, że w zasadzie spór się jeszcze nie rozpoczął i staje się coraz bardziej oczywiste, że z całą mocą wystąpił on dopiero w roku 1865, kiedy Fischer opublikował drugie, całkowicie zmienione wydanie *System der Logik...* Już w przedmowie do tego wydania odwołuje się on do *Logische Untersuchungen* Trendelenburga i powiada, że „uczynił sobie szczególne zadanie w odniesieniu do tego stanowiska, aby gdzie go spotka w historii logiki, z całą dokładnością wdać się nie tylko w przedstawienie, ale także sprawdzenie”⁸⁹. W drugim wydaniu *System der Logik...* Fischer poświęcił Trendelenburgowi cały paragraf, a mianowicie paragraf 65, zatytułowany „Die Identität als Vermittlung von Denken und Sein. Das Princip der Bewegung und des Zwecks. Trendelenburg” („Identyzacja jako pośrednictwo myślenia i bytu. Pryncypium ruchu i celu. Trendelenburg”)⁹⁰. „Badania Trendelenburga – pisze Fischer – podejmują problem poznania w związku z kategoriami; w rozwiązaniu tego problemu wychodzą od określonego pryncypium i w swej całej rozciągłości dadzą się łatwo do niego sprowadzić”⁹¹. Przy okazji podkreśla Fischer, że podstawowym pryncypium jest dla Trendelenburga pryncypium ruchu i dokonuje analizy tego pojęcia, aby stwierdzić: „Bez naoczności (ruchu) czyste myślenie w ogóle nie ruszy z miejsca: to ulubiony zwrot badań logicznych”⁹². Oczywiście nie jest to żaden argument dla Fischera, ale nie można pominąć faktu, że „jako krytyk idealizmu absolutnego Trendelenburg przeciwstawiał Hegłowi realizm Arystotelesa”⁹³. Kuno Fischer podkreśla⁹⁴, że podstawową kategorię dla Trendelenburga stanowi ruch, i przytacza dwa miejsca z *Logische Untersuchungen*, w których Trendelenburg odwołuje się do pojęcia ruchu. Trendelenburg twierdzi mianowicie, że ruch stanowi „pierwotny akt myślenia”⁹⁵, zaś

⁸⁷ F.A. Trendelenburg, *Logische Untersuchungen*, 2. erg. Aufl., Bd. 2, s. 395.

⁸⁸ Zob. K.L. Michelet, *Hegel, der unwiderlegte Weltphilosoph...*, s. 67.

⁸⁹ K. Fischer, *System der Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre...*, s. V.

⁹⁰ Tamże, s. 153–165.

⁹¹ Tamże, s. 165–166.

⁹² Tamże, s. 172.

⁹³ M. Kazimierzczak, *Wczesny neokantyzm...*, s. 74–75.

⁹⁴ Zob. K. Fischer, *System der Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre...*, s. 172, przypis.

⁹⁵ F.A. Trendelenburg, *Logische Untersuchungen*, 2. erg. Aufl., Bd. 1, s. 166.

w innym miejscu stwierdza, że „jako akt wyobraźni ruch jest początkiem i warunkiem wszelkiego myślenia”⁹⁶. Bez wątplenia zaakcentowanie przez Trendelenburga ruchu dla rozumienia rzeczywistości wynika z jego arystotelizmu, czemu również dał wyraz jego pierwszy uczeń Andreas Ludwig Kym. Do najważniejszych prac Kyma zaliczyć można: *Bewegung, Zweck und die Erkennbarkeit des Absoluten*⁹⁷ z roku 1847 oraz *Die Gotteslehre des Aristoteles und das Christenthum*⁹⁸ z roku 1862.

Znaczący zarzut Fischera wobec stanowiska Trendelenburga pojawia się w omawianej książce nieco dalej. „Właściwe jest, że – pisze Kuno Fischer – za pomocą myślenia dyskursywnego pojęcia (kategorie) zostają stworzone z naoczności; nie wynika stąd, że z naoczności one wynikają; w tym błędzie porusza się Trendelenburg”⁹⁹. Zatem błąd, jak widać wyraźnie, dotyczy rozumienia aprioryczności, co też z czasem ujawnia coraz bardziej nabierająca na znaczeniu i trwająca debata. Fischer podkreśla to bardzo stanowczo nieco dalej, kiedy zarzuca Trendelenburgowi utożsamienie czystego myślenia z pustym myśleniem¹⁰⁰, i nieco dalej akcentuje: „Źródłowemu myśleniu Trendelenburg przeciwstawia pierwotny byt jako (niezależną od myślenia) realność, jako rzecz samą w sobie”¹⁰¹. Fischer jednak uznaje, że cała kwestia jest bardziej problematyczna, gdyż nie wolno utożsamiać pojęcia bytu z rzeczywistym bytem. Problem wszakże w tym, że zamysł Trendelenburga był zgoła inny. Chodziło mu mianowicie o „nową naukę jako jedność logiki i metafizyki”¹⁰², a zarazem – o odnowienie arystotelizmu. Zatem w rezultacie tworzy Trendelenburg filozofię będącą pewną próbą syntezy teorii wiedzy w rozumieniu Fichtego z empiryzmem. Jest to o tyle istotne, że podejmując polemikę z Fischerem, a więc polemizując na poziomie transcendentnym, odwołuje się Trendelenburg do ontologii¹⁰³, przy okazji sięgając do ustaleń, jakie w swej książce poczynił gdańszczanin Otto Friedrich Gruppe (1804–1876)¹⁰⁴. Złożoność stanowiska Trendelenburga powoduje, że – jak zwraca na to uwagę Köhnke – Gerhard Stammler (1898–1971) nazywa jego

⁹⁶ Tamże, s. 317.

⁹⁷ A.L. Kym, *Bewegung, Zweck und die Erkennbarkeit des Absoluten. Eine metaphysische Erörterung*, Berlin 1847.

⁹⁸ A.L. Kym, *Die Gotteslehre des Aristoteles und das Christenthum. Eine prinzipielle Untersuchung*, Zürich 1862.

⁹⁹ K. Fischer, *System der Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre...*, s. 185.

¹⁰⁰ Zob. tamże, s. 222.

¹⁰¹ Tamże, s. 223.

¹⁰² K.Ch. Köhnke, *Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus...*, s. 38.

¹⁰³ Zob. F.A. Trendelenburg, *Logische Untersuchungen*, 2. erg. Aufl., Bd. 2, s. 205–215.

¹⁰⁴ O.F. Gruppe, *Wendepunkt der Philosophie im neunzehnten Jahrhundert*, Berlin 1834, s. 80.

empiryzm „spekulatywnym”, zaś Karlfried Gründer – „autochtonicznym”¹⁰⁵. Na tym polega trudność interpretacyjna w odniesieniu do jego filozofii. Trendelenburg próbuje bowiem dokonać oceny transcendentalizmu nie tyle z perspektywy kantowskiej, ile ze stanowiska będącego syntezą arystotelizmu w połączeniu z filozofią Fichtego. Efekt jest taki, że Trendelenburg krytykuje stanowisko Kanta, przy okazji wykorzystując fakt, że oponenci – tacy jak Gabler, Michelet i wreszcie Fischer – patrzą na problem przez pryzmat filozofii Hegla. W innej, bardziej znanej książce, Gruppe tak ocenia Trendelenburga:

Trendelenburg w swych *Logische Untersuchungen*, a później w *Geschichte der Kategorienlehre* systemowi Hegla przeciwstawia zarys innego rodzaju konstrukcji świata. Powstanie świata chce on wyjaśnić z pojęcia powstania – nie, to nie wprost, ale jednak z pojęcia ruchu – a więc w każdym razie to, co poruszone, z ruchu, a to, co konkretne, z tego, co abstrakcyjne¹⁰⁶.

Jeszcze jeden ważny element dyskusji Trendelenburga z Fischerem należy sobie uświadomić, a mianowicie warto wskazać, jak czyni to Vaihinger na końcu swego *Komentarza do „Krytyki czystego rozumu”*, kto jest obrońcą Fischera, a kto broni Trendelenburga. Trzeba jednak mieć świadomość, że problem polega również na tym, iż trudno wymienić wszystkich. Pierwszym obrońcą Fischera był Jürgen Bona Meyer, który już w latach 1860–1861 opublikował dwuczęściowy artykuł *Über den Kriticismus mit besonderer Rücksicht auf Kant*¹⁰⁷, którego znaczna część poświęcona była Fischerowi. Meyer się asekuje, pisząc: „jeśli dobrze rozumiem Fischera”¹⁰⁸, co nie zmienia faktu, że bliżej mu do niego niż do Trendelenburga. Następnie wskazać trzeba takich myślicieli jak sygnujący swe dzieło jako „pastor we Fienstedt koło Erfurtu” Gustav Knauer¹⁰⁹, Johann Karl Becker¹¹⁰, Emil Arnoldt¹¹¹, Karl Ludwig Michelet, podejmujący ten problem w dziele *Hegel, der unwiderlegte*

¹⁰⁵ Zob. K.Ch. Köhnke, *Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus...*, s. 41.

¹⁰⁶ O.F. Gruppe, *Gegenwart und Zukunft der Philosophie in Deutschland*, Berlin 1855, s. 163.

¹⁰⁷ J.B. Meyer, *Über den Kriticismus mit besonderer Rücksicht auf Kant I*, „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik” 1860, Bd. 37, s. 226–263 oraz tenże, *Über den Kriticismus mit besonderer Rücksicht auf Kant II*, „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik” 1861, Bd. 39, s. 46–66.

¹⁰⁸ J.B. Meyer, *Über den Kriticismus mit besonderer Rücksicht auf Kant I...*, s. 248.

¹⁰⁹ G. Knauer, *Conträr und contradictorisch (nebst convergirenden Lehrstücken) festgestellt und Kants Kategorientafel berichtigt. Eine philosophische Monografie*, Halle 1868.

¹¹⁰ J.K. Becker, *Abhandlungen aus dem Grenzgebiete der Mathematik und Philosophie*, Zürich 1870.

¹¹¹ E. Arnoldt, *Kants transscendentale Idealität des Raumes und der Zeit...*

*Weltphilosoph*¹¹², Carl Grapengiesser w przywoływanym już dziele¹¹³ czy też wreszcie Wilhelm Windelband. Przeciwno Fischerowi, a w obronie Trendelenburga występują natomiast tacy badacze jak wspomniany już Andreas Ludwig Kym, Johannes Volkelt, Arthur Drews (1865–1935) czy wreszcie Marian Massonius. Warto dodać, że polski filozof był bardzo radykalnie nastawiony wobec Kanta i uznawał, że odrzucenie estetyki transcendentalnej jest równoznaczne z odrzuceniem całego Kantowskiego systemu¹¹⁴. Jednocześnie w odniesieniu do książki Volkelta poświęconej teorii poznania Kanta¹¹⁵ Vaihinger zauważa, że stanowi ona to, co „bezwzględnie najlepsze, co napisano na temat całego sporu”¹¹⁶. Vaihinger uwyrażnia ponadto stanowisko Hermanna Cohena i pisze:

Stanowisko pośrednie zajmuje Cohen. W swej rozprawie w „*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*”, tom siódmy, 1871, s. 249–296 w kwestiach pobocznych staje po stronie Trendelenburga; ale w *Kants Theorie der Erfahrung* 1871, „Przedmowa” IV–V, s. 62–79 (260 nn); wydanie drugie 1885, s. 162 nn w kwestiach zasadniczych staje po stronie Kanta przeciwko atakom Trendelenburga¹¹⁷.

Warto tę tezę Vaihingera mocno zaakcentować: w kwestiach pobocznych raczej ma Trendelenburg, ale w kwestiach zasadniczych już nie. Uwaga Vaihingera jest również ważna o tyle, że dopiero teraz spór nabral właściwego tempa, a jednocześnie został przeniesiony z płaszczyzny problemowej na personalną. Teraz bowiem pojawiają się już zarzuty dotyczące tego, czy filozofia ma charakter kantowski, czy też może antykantowski. Kiedy bowiem – w odniesieniu do późniejszej fazy sporu – Grapengiesser chce określić jego charakter, wówczas pisze: „Ale właściwy przedmiot polemiki stanowi pytanie: «Czy Kuno Fischer w swoim przedstawieniu Kanta przyjął myśli niekantowskie jako kantowskie?». Trendelenburg twierdzi, że tak się właśnie dzieje”¹¹⁸.

Trendelenburg – *Über eine Lücke...*

Debata na dobrą sprawę rozgorzała dopiero wówczas, gdy Trendelenburg opublikował tekst *Über eine Lücke in Kants Beweis von der ausschließenden*

¹¹² Zob. K.L. Michelet, *Hegel, der unwiderlegte Weltphilosoph...*, s. 67–83.

¹¹³ C. Grapengiesser, *Kants Lehre von Raum und Zeit...*

¹¹⁴ Zob. M. Massonius, *Über Kants transscendentale Aesthetik...*, s. I.

¹¹⁵ J. Volkelt, *Immanuel Kants Erkenntnisstheorie nach ihren Grundprincipien analysirt. Ein Beitrag zur Grundlegung der Erkenntnisstheorie*, Leipzig 1879, s. 47–47, 51–61, 66–68.

¹¹⁶ H. Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft...*, Bd. 2, s. 547.

¹¹⁷ Tamże.

¹¹⁸ C. Grapengiesser, *Kants Lehre von Raum und Zeit...*, s. 68.

*Subjektivität des Raumes und der Zeit*¹¹⁹. Stało się to w roku 1867, a więc dwa lata po opublikowaniu przez Fischera *System der Logik...*, które pochodzi z roku 1865. Pytanie Trendelenburga dotyczy tego, czy – zgodnie z tytułem – w kantowskim dowodzie wyłącznej subiektywności czasu i przestrzeni występuje luka, czy też nie. Marek Kazimierczak pisze:

Trendelenburg zarzucał Kantowi, że ten w swej teorii czasu i przestrzeni nie dostrzegając możliwości połączenia subiektywistycznej interpretacji przestrzeni i czasu z jednoczesnym uznaniem ich obiektywnego istnienia. Kant miał ponadto w swym dowodzie subiektywności czasu i przestrzeni pozostawić lukę. Fischer (...) starał się wykazać, że takiej luki w Kantowskim dowodzie nie ma.¹²⁰

Jeszcze inaczej można to ująć w sposób następujący: „Kant wprawdzie wykazał subiektywność czasu i przestrzeni, ale przeoczył możliwość, że formy zmysłowości mogą być zarazem subiektywne i obiektywne”¹²¹. Sprzeciw ten pojawił się już w pierwszym¹²² i drugim wydaniu¹²³ *Logische Untersuchungen*, ale dopiero teraz został uwyraźniony i skonfrontowany ze stanowiskiem Kuno Fischera zawartym przede wszystkim w jego *System der Logik...* Zarówno w pierwszym, jak i w drugim wydaniu *Logische Untersuchungen* chodzi o rozdział zatytułowany „Raum und Zeit”, przy czym – ze względu na uzupełnienia – w wydaniu drugim jest to rozdział szósty, zaś w pierwszym piąty. Ponadto w jednym i drugim wypadku odwołuje się Trendelenburg do analiz historycznych na temat czasu i przestrzeni, jakie przeprowadził Gruppe¹²⁴.

Pierwsza trudność, jaką konstatuje Trendelenburg, wygląda następująco: „Czy Kant rzeczywiście udowodnił, że czas i przestrzeń są tylko subiektywnymi formami, formami nieposiadającymi innej ważności niż ważność (*Geltung*) subiektywna?”¹²⁵. Druga trudność dotyczy źródła czasu i przestrzeni oraz kategorii. Ten zarzut, zdaniem Trendelenburga, poczynił już Fichte. Trendelenburg pisze:

¹¹⁹ F.A. Trendelenburg, *Über eine Lücke in Kants Beweis von der ausschließenden Subjektivität des Raumes und der Zeit. Ein kritisches und antikritisches Blatt*, w: tenże, *Historische Beiträge zur Philosophie*, Bd. 3: *Vermischte Abhandlungen*, Berlin 1867, s. 215–276.

¹²⁰ M. Kazimierczak, *Wczesny neokantyzm...*, s. 75–76.

¹²¹ G. Edel, „Einleitung”, w: H. Cohen, *Werke*, Bd. 1: *Kants Theorie der Erfahrung*, Theil 1.1: *Text der dritten Auflage 1918 und Einleitung von Geert Edel*, Hildesheim–Zürich–New York 1987, s. 15*.

¹²² F.A. Trendelenburg, *Logische Untersuchungen*, 1. Aufl., Berlin 1840, Bd. 1, s. 123–133.

¹²³ F.A. Trendelenburg, *Logische Untersuchungen*, 2. erg. Aufl., Bd. 1, s. 155–168.

¹²⁴ Zob. O.F. Gruppe, *Wendepunkt der Philosophie im neunzehnten Jahrhundert...*, s. 156–256.

¹²⁵ F.A. Trendelenburg, *Über eine Lücke in Kants Beweis...*, s. 217.

Kant wyszedł od punktu refleksji, w którym czas i przestrzeń i różnorodność naoczności dane są w Ja i istnieją już dla Ja. Fichte chce je zostawić; nie chce się ustanowić w punkcie refleksji, w którym zostaje porównane to, co zastane, lecz w punkcie początku (*Ursprungs*), z którego jak ze źródła pochodzą prawa (formy). Zamiast refleksji skierowanej do tego, co dane, chce dedukcji tego, co się staje (*Werdenden*)¹²⁶.

Tutaj jednak ujawnia się badacz Arystotelesa i przeciwnik Hegla, a może raczej przeciwnik Hegla i badacz Arystotelesa. Trendelenburg bowiem uznaje, że należy rozpatrywać rzeczywistość w kontekście dwóch kategorii filozofii Arystotelesa, a mianowicie rozciągłości i ruchu. Rezultatem jest przekonanie Trendelenburga, że należy problem rozpatrywać przez pryzmat pojęcia ruchu, które jest „aktywnością wspólną dla myślenia i bytu”¹²⁷.

Oczywiście nie wchodząc w całą dyskusję, należy się jedynie skoncentrować na zarzucie podniesionym przez Trendelenburga względem Fischera. Jest on niezwykle poważny, gdyż skupia się wokół głównego problemu i jego błędnej – zdaniem autora *Logische Untersuchungen* – oceny dokonanej przez Fischera. Trendelenburg w odniesieniu do form naoczności widzi trzy możliwości:

1. czas i przestrzeń jako tylko obiektywne,
2. czas i przestrzeń jako tylko subiektywne,
3. czas i przestrzeń jako subiektywne i obiektywne zarazem¹²⁸.

Pisze on:

Albo czas i przestrzeń są tylko obiektywne, są przedmiotami doświadczenia, albo są one tylko subiektywne, są tylko formami w naszym duchu, albo są one jednocześnie subiektywne i obiektywne, są koniecznym przedstawieniem i rzeczywiste w rzeczach. Te trzy poglądy wzajemnie się wykluczają¹²⁹.

Trendelenburg uważa za niedorzeczną próbę postrzegania trzeciej możliwości jako uzupełnienia drugiej. Tymczasem Trendelenburg podkreśla, że taki pogląd przypisał mu Fischer, który w drugim wydaniu logiki, gdzie napisał (wypada przytoczyć trochę dłuższy fragment, niż czyni to Trendelenburg):

Dlatego także czas i przestrzeń jako konieczne i pierwsze produkty ruchu są zarazem obydwoma: czystymi naocznościami w nas i realnościami poza nami, niezależnymi od naszej naoczności. Tutaj *Logische Untersuchungen* kierują się przeciwko Kantowi, którego estetykę transcendentalną chcą one zarazem odeprzeć i uzupełnić¹³⁰.

¹²⁶ A. Trendelenburg, *Zur Erinnerung an Johann Gottlieb Fichte. Vortrag, gehalten in der Königl. Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin am 19. Mai 1862*, Berlin 1862, s. 8.

¹²⁷ F.A. Trendelenburg, *Über eine Lücke in Kants Beweis...*, s. 220.

¹²⁸ Zob. tamże, s. 223.

¹²⁹ Tamże.

¹³⁰ K. Fischer, *System der Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre...*, s. 174.

Oznacza to już niemal otwartą wojnę o rozumienie filozofii Kanta i tym samym wyjaśnia gwałtowność toczącego sporu. Nazwisko Fischera pojawia się w artykule wielokrotnie i ma związek z opublikowanym w roku 1865 drugim wydaniem logiki. Przy czym należy podkreślić, że książka znacząco się różniła od wydania pierwszego z roku 1852. Różniła się tytułem, który w pierwszym wydaniu brzmiał *Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre*, zaś w drugim – *System der Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre*. Różniła się objętością, gdyż w pierwszym wydaniu liczyła XX + 204 stron, natomiast w drugim XVIII + 536 stron. I wreszcie najważniejsze, w pierwszym wydaniu książka w ogóle nie uwzględniała Trendelenburga.

Problem należy zatem sprowadzić do opozycji: Kant dowiódł trzeciej możliwości – czas i przestrzeń jako subiektywne i obiektywne zarazem – jak chce tego Kuno Fischer, czy też możliwość tę przeoczył, jak twierdzi Trendelenburg? Artykuł Trendelenburga stanowi polemikę z oceną Kanta dokonaną przez Fischera w oparciu o drugie wydanie *Logische Untersuchungen*. Tym, na co warto zwrócić uwagę, jest język. Akcentuje to również Michelet, pisząc: „W przebiegu tego napadu pojawiają się takie wyrażenia wobec Fischera, jak «niedorzeczny» i «absurdalny»”¹³¹. I rzeczywiście, jeśli zajrzeć do artykułu Trendelenburga, wówczas można te zwroty spotkać, na przykład na stronach 223 i 224. Niemniej jednak warstwa słowna – choć istotna dla wywołania emocji, a tym samym sporu jako takiego – nie jest tu najważniejsza. Nie chce tego widzieć Michelet. O wiele bowiem gorzej jest wtedy, gdy charakteryzując sposób rozważań Fischera, Trendelenburg pisze o jego metodzie uprawiania filozofii (*resp.* historii filozofii):

Metodą Kunona Fischera jest takie wczucie się w filozofa, którego przedstawia, że odrywa się od substratu jego książek i odtwarza go w sposób wolny z własnego, stanowiącego z filozofem jedno ducha. Przez to jego opisy uzyskują osobliwe życie i rodzaj artystycznej podniety. Czytelnik wierzy w to, że ciemnego rozwlekłego filozofa ujrzy jako wyjaśnionego i odmłodzonego, jakby w oświetlonym ognisku soczewki. I wierzy w to, że w pytaniach i odpowiedziach, jakie kocha ten styl, myśli razem z filozofem. Ale właściwie opis Kunona Fischera nie jest żadnym historycznym opisem, żadnym całkowicie udokumentowanym (*urkundliche*) opisem¹³².

Już to mogłoby wystarczyć, Trendelenburg jednak kontynuuje i stwierdza: „Opis Kuno Fischera nie jest także żadną parafrazą (...), lecz zawiera rodzaj autoświadczalnych (*selbstversuchter*) kongenialnych wariacji w odniesieniu do Kantowskich myśli”¹³³. Widać zatem, że zarzut autora *Logische Untersu-*

¹³¹ K.L. Michelet, *Hegel, der unwiderlegte Weltphilosoph...*, s. 68.

¹³² F.A. Trendelenburg, *Über eine Lücke in Kants Beweis...*, s. 257.

¹³³ Tamże, s. 258.

chungen jest o wiele poważniejszy, niż chce go widzieć Michelet. Trendelenburg zarzuca bowiem Fischerowi – mówiąc najkrócej – nierzetelność w badaniu filozofii Kanta, sam zaś broni się w ten sposób, że w zasadzie nie jest jego zamysłem pisanie historii filozofii, a mimo to stara się „ciągle od nowa w dziełach Kanta”¹³⁴ poszukiwać i wyprowadzać swoje myśli. Przy tej okazji powołuje się Trendelenburg na przedmowę Fischera do drugiego wydania *Geschichte der neuern Philosophie*, w której Fischer pisze:

Chcę główne systemy, od których pochodzi światło, a historia filozofii żyje w prawdzie, metodycznie rozwinąć w ich własnym duchu i wytworzyć ponownie tak, że się łatwo zrozumie, z jakich problemów one wynikają, jak te problemy rozwiązują, a jakie nierozwiązane, lecz mające być rozwiązanymi pytania pozostawiają światu¹³⁵.

Trendelenburg akcentuje właśnie fakt, że Fischer nie chce się oprzeć na wyciągach z tekstów źródłowych, gdyż wybór ten – jak pisze sam Fischer – jest „bardzo niekompletny i skąpy”¹³⁶. Warto w tym miejscu zasygnalizować, że przeciwko takiemu rozumieniu Fischera przez Trendelenburga występował Wilhelm Windelband¹³⁷, gdyż można polemizować z Fischerem, ale nie można zakwestionować wartości jego książek.

Problem sporu między Fischerem a Trendelenburgiem podejmuje Hermann Cohen, który pisze tak:

Moim zdaniem kontrowersja obraca się wokół dwóch głównych kwestii, spośród których jedna kończy się kwestią poboczną.

1. Czy Trendelenburg udowodnił, że Kant w swym wykazaniu **wylącznej** (*ausschliessende*) subiektywności przestrzeni i czasu pozostawił **lukę**?

2. Czy Trendelenburg udowodnił, że Kuno Fischer w swym przedstawieniu Kantowskiej nauki o czasie i przestrzeni przyjął **to, co niekantowskie** (*Unkantisches*)?

Kwestia poboczna brzmi:

Czy Kuno Fischer udowodnił, że utrzymywana przez Trendelenburga luka w Kantowskim wykazaniu **nie istnieje**?¹³⁸

¹³⁴ Tamże.

¹³⁵ K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 1: *Descartes und seine Schule*, T. 1: *Allgemeine Einleitung. René Descartes*, 2. völlig umgearbeitete Auflage, Mannheim 1865, s. VII.

¹³⁶ Tamże, s. VIII. Por. F.A. Trendelenburg, *Über eine Lücke in Kants Beweis...*, s. 259.

¹³⁷ W. Windelband, *Kuno Fischer und sein Kant*, „Kant-Studien” 1898, Bd. 2, s. 1–10 oraz tenże, *Geschichte der Philosophie*, w: *Die Philosophie im Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts. Festschrift für Kuno Fischer*, hrsg. von W. Windelband, Bd. 2, Heidelberg 1905, s. 175–200 (2. Aufl. Heidelberg 1907, s. 529–554).

¹³⁸ H. Cohen, *Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer...*, s. 251.

Fischer – Immanuel Kant

Tytuł podrozdziału z pewnością może wprowadzić w błąd, co wynika z następującego faktu. W roku 1869 Kuno Fischer opublikował drugie, zmienione wydanie trzeciego i czwartego tomu swej monumentalnej *Geschichte der neuern Philosophie*, które były poświęcone Kantowi¹³⁹. Problem wszakże polega na tym, że dokładniejsze prześledzenie zawartości tych tomów może i powinno być przedmiotem osobnych analiz. Dlatego w tym miejscu można tylko krótko wskazać na sam fakt wydania książki i przejść do dwóch pozostałych etapów sporu między Trendelenburgiem a Fischerem. Teraz bowiem, to znaczy dopiero od opublikowania w roku 1867 przez Trendelenburga tekstu *Über eine Lücke...* spór stał się jawny, otwarty, toczony już nie tak jak wcześniej, a mianowicie „w przypisach, aluzjach i rozproszonych spostrzeżeniach”¹⁴⁰. Parafrazując różnicę między sposobem prowadzenia sporu do roku 1867, a jego późniejszym przebiegiem, rzec można, że teraz spór toczy się „z otwartą przyłbicą” i nikt nie bawi się już w grzeczności.

Jedyne, na co można wskazać jako przedmiot analiz, to „Przedmowa do drugiego wydania”, która wymienia najistotniejsze elementy sporu z Trendelenburgiem¹⁴¹. Fischer już na samym początku podkreśla: „Nie mam żadnego upodobania do polemicznych sporów i oszczędzę ich sobie w tych książkach już ze względu na miejsce”¹⁴². Zarazem jednak „Przedmowa” może rozczarować czytelnika, gdyż pokazuje, że coraz bardziej rozchodzą się drogi obydwu badaczy. Fischer pisze:

Tymczasem muszę jeszcze coś powiedzieć względem przeciwkrytyki (*Gegenkritik*) Trendelenburga, na co nie znalazłem żadnego miejsca w przypisach. W mojej *Logice* powiedziałem, że pogląd Kanta chciał Trendelenburg uzupełnić swoim poglądem, kiedy do transcendentalnej idealności (subiektywności) czasu i przestrzeni dodaje ich transcendentalną realność (obiektywność)¹⁴³.

Idąc dalej, akcentuje Fischer fakt, że postulowana przez Trendelenburga luka jest luką występującą w jego *Logische Untersuchungen*, ale niepojawiającą się u Kanta. Fischer nieco złośliwie odpowiada, że u Kanta nie występuje jedna, ale dwie luki. Pisze:

¹³⁹ K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, 2. rev. Auflage, Bd. 3: *Kants Vernunftkritik und deren Entstehung*; Bd. 4: *Kants System der reinen Vernunft auf Grund der Vernunftkritik*, Heidelberg 1869.

¹⁴⁰ K.Ch. Köhnke, *Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus...*, s. 261.

¹⁴¹ Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, 2. rev. Auflage, Bd. 3, s. III–XVI.

¹⁴² Tamże, s. IV.

¹⁴³ Tamże, s. VIII.

Kant chyba nie pomyślał możliwości, że czas i przestrzeń mogą być także obiektywne: jest to jedna luka, którą chciały wypełnić *Logische Untersuchungen*. Możliwości, że czas i przestrzeń są także obiektywne, Kant nie dowiódł żadnym słowem: to jest druga luka, którą chcą one odkryć w kantowskiej nauce, i którą wyraźnie czyni swym przedmiotem jeden z „historycznych przyczynków” (*Beiträge*)¹⁴⁴.

Warto mieć na uwadze fakt, że kiedy Hermann Cohen opublikował w 1871 roku książkę *Kants Theorie der Erfahrung*, to oczywiście książka ta w pewnym sensie kończyła spór Trendelenburga z Fischerem, ale też bezpośrednio spór został przez Cohena załagodzony już wcześniej. Geert Edel pisze:

Samej kontrowersji Cohen nie omawia w *Kants Theorie der Erfahrung* – ponieważ dokonał tego już w dziele *Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer*, które ukazało się także w roku 1871, ale jeszcze przed *Kants Theorie der Erfahrung*, w 3 zeszytce 7 tomu „*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*” (wyd. Moritz Lazarus i Heymann Steinthal). We wszystkich rozstrzygających kwestiach stanął tam po stronie Trendelenburga, do argumentów którego nie dorosła obrona Kanta przez Fischera. Uzupełniając w *Kants Theorie der Erfahrung* pokazuje, że żaden z ataków Trendelenburga nie dotyczy substancji kantowskiej nauki¹⁴⁵.

Jest to o tyle istotne, że – jak pokazuje to Volkelt – Cohen nie wykazał w *Kants Theorie der Erfahrung* wyłącznej subiektywności czasu i przestrzeni¹⁴⁶.

Znaczenia drugiego wydania *Geschichte der neuern Philosophie* z roku 1869 nie sposób przecenić, a mianowicie dlatego, że wydanie następne, trzecie, ukazało się dopiero dziesięć lat po śmierci Adolfa Trendelenburga¹⁴⁷ i nie odegrało już niemal żadnej roli w sporze. Chociaż analizując rozumienie przestrzeni w trzecim wydaniu Fischer pisze: „Dlatego nieugruntowanym i błędnym jest, jeśli Trendelenburg kilkakrotnie twierdzi, że Kant nie pomyślał możliwości, iż czas i przestrzeń mogą być zarazem subiektywne i obiektywne, i że ten brak pozostawił «lukę» w jego nauce”¹⁴⁸. Jeszcze kilkakrotnie odwołuje się tam Fischer do ustaleń Trendelenburga, ale nie można już mówić o sporze. Spór zakończył się wcześniej, wraz ze śmiercią Trendelenburga, który zmarł 24 stycznia 1872 roku. Na marginesie warto podkreślić, że do trzeciego

¹⁴⁴ Tamże, s. X–XI.

¹⁴⁵ G. Edel, *Einleitung...*, s. 15*, przypis.

¹⁴⁶ J. Volkelt, *Immanuel Kants Erkenntnisstheorie nach ihren Grundprincipien analysirt...*, s. 46.

¹⁴⁷ K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 3–4: *Immanuel Kant und seine Lehre*, T. 1: *Entstehung und Grundlegung der kritischen Philosophie*; T. 2: *Das Vernunftsystem auf der Grundlage der Vernunftkritik*, 3. neu bearb. Aufl., München 1882.

¹⁴⁸ K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 3–4: *Immanuel Kant und seine Lehre*, 3. Aufl., T. 1, s. 282.

wydania odniósł się Emil Arnoldt, który w związku z jego ukazaniem się opublikował artykuł zatytułowany *Kant nach Kuno Fischers neuer Darstellung*¹⁴⁹. Arnoldt dokonuje analizy porównawczej drugiego i trzeciego wydania, zestawiając ponadto ujęcie Kanta z ujęciem Aloisa Riehla, a ponadto zwraca uwagę na historię rozwoju filozofii krytycznej¹⁵⁰. W jedenaście lat po śmierci Trendelenburga wydał Kuno Fischer w monachijskim wydawnictwie Friedricha Bassermanna książkę *Kritik der kantischen Philosophie*¹⁵¹, stanowiącą próbę odpowiedzi na niektóre pytania postawione w zakończeniu trzeciego tomu *Geschichte der neuern Philosophie*, które spotkały się z krytyką. Rozważania zawarte w *Kritik der kantischen Philosophie* zostały w rok później włączone do piątego tomu *Geschichte der neuern Philosophie*¹⁵², a w roku 1892 ukazały się znowu oddzielnie w nieco zmienionej formie¹⁵³. Wszystko to działo się jednak wtedy, kiedy Trendelenburg już nie żył i spór między tymi dwoma filozofami o rozumienie Kanta stał się bezprzedmiotowy.

Natomiast znaczenie dwóch pozostałych tekstów sporu sprowadza się do tego, że właśnie w nich spór osiągnął swoje apogeum. Wspomniane dwa teksty pokazują, iż sprawa nie jest tak oczywista, jak mogło by się wydawać. Potwierdza to Cohen, akcentujący fakt, że opublikowanie drugiego wydania trzeciego i czwartego tomu *Geschichte der neuern Philosophie*, poświęconych Kantowi, skłoniło Trendelenburga do napisania tekstu *Kuno Fischer und sein Kant*, zaś Fischera do odpowiedzi w *Anti-Trendelenburg*¹⁵⁴. Biograf Trendelenburga, Ernst Bratuscheck twierdzi z kolei, że broszurę *Kuno Fischer und sein Kant* Trendelenburg napisał, ponieważ zmusili go do tego przyjaciele¹⁵⁵.

W przedmowie do drugiego wydania *Geschichte der neuern Philosophie* Kuno Fischer pisze: „Bynajmniej nie jest słuszne to, że według Kanta czas i przestrzeń są tylko subiektywne w sensie wykluczającym obiektywność”¹⁵⁶. To wskazanie jest niezwykle ważne również w kontekście innych postaci włączających się do sporu. Emil Arnoldt tak bowiem charakteryzuje książeczkę Grapengiessera:

¹⁴⁹ Zob. E. Arnoldt, *Kant nach Kuno Fischers neuer Darstellung. Ein kritischer Bericht*, w: tenże, *Gesammelte Schriften*, hrsg. von O. Schöndörffer, Bd. 3: *Kleinere philosophische und kritische Abhandlungen. Zweite Abteilung*, Berlin 1908, s. 211–266.

¹⁵⁰ Zob. tamże, s. 222–235.

¹⁵¹ K. Fischer, *Kritik der kantischen Philosophie*, München 1883.

¹⁵² Zob. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 5: *J.G. Fichte und seine Vorgänger*, 2. verm. und rev. Aufl., München 1884, s. 3–112.

¹⁵³ K. Fischer, *Kritik der kantischen Philosophie*, 2. Aufl., Heidelberg 1892.

¹⁵⁴ Zob. H. Cohen, *Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer...*, s. 253.

¹⁵⁵ Zob. E. Bratuscheck, *Adolf Trendelenburg...*, s. 195.

¹⁵⁶ K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, 2. rev. Auflage, Bd. 3..., s. V.

Wkrótce po tym wystąpił Grapengiesser ze swą broszurą *Kants Lehre von Raum und Zeit; Kuno Fischer und Adolf Trendelenburg* (1870). Broni w niej Kanta, pod koniec także Kuno-Fischera i na koniec zwraca uwagę na Friesa, jako tego, który jasno wykazał rzeczywiste błędy w nauce Kanta, całkiem inne niż te, które uznawał Trendelenburg i poprawił w swej własnej krytyce rozumu¹⁵⁷.

Rzeczywiście, jak zauważa Arnoldt, Grapengiesser odrzuca ujęcie Trendelenburga, co do którego sądzi, że „Kantowskie pojęcia nie chcą mu właściwie pasować do jego teorii”¹⁵⁸. Ponadto, na co także zwrócił uwagę Arnoldt, Grapengiesser odwołuje się do Friesa i jego interpretacji myśliciela z Królewca. Poświęcony jest temu rozdział zatytułowany „Die wahren Fehler in der Lehre Kants” („Prawdziwe błędy w nauce Kanta”)¹⁵⁹, gdzie wskazuje również na Friesa jako tego, który je właściwie rozpoznał. Grapengiesser przystępuje do analizy sporu, zastrzegając, że dopiero kiedy jego książka była zakończona, ukazała się odpowiedź Fischera – a mianowicie książeczka *Anti-Trendelenburg*¹⁶⁰. Hermann Cohen w *Kants Theorie der Erfahrung* odwołuje się do sporu, wskazując na te dwie książeczki i swój artykuł¹⁶¹, a w drugim wydaniu¹⁶² – dodatkowo odwołuje się do trzeciego wydania *Immanuel Kant* Fischera z roku 1882, gdzie dokonując analizy czasu i przestrzeni – w podrozdziale zatytułowanym „Czas i przestrzeń jako naoczności” – Fischer wskazuje na swą polemikę z Trendelenburgiem¹⁶³. Na tym bowiem polega w gruncie rzeczy problem, że dyskusja Fischera z Trendelenburgiem wkroczyła już w takie stadium, iż – tak jak w gruncie rzeczy się to stało – tylko śmierć jednego z oponentów mogła zakończyć spór.

Trendelenburg – *Kuno Fischer und sein Kant*

Na drugie wydanie tomów trzeciego i czwartego *Geschichte der neuern Philosophie*, poświęconych Kantowi, Trendelenburg odpowiedział broszurą liczącą równo czterdzieści stron, którą opublikował jeszcze w tym samym roku. Książeczka nosi na stronie tytułowej motto *Veritas odium parit* („Prawda rodzi nienawiść”), a więc podkreśla Trendelenburg fakt, że spór ma już charakter personalny. Kontynuując polemikę z Fischerem, zwraca Trendelenburg uwagę na

¹⁵⁷ E. Arnoldt, *Kants transscendentale Idealität des Raumes und der Zeit...*, s. 6.

¹⁵⁸ C. Grapengiesser, *Kants Lehre von Raum und Zeit...*, s. 39.

¹⁵⁹ Zob. tamże, s. 57–67.

¹⁶⁰ Zob. tamże, s. 67, przypis.

¹⁶¹ Zob. H. Cohen, *Kants Theorie der Erfahrung*, 1. Aufl..., s. 32.

¹⁶² Zob. H. Cohen, *Kants Theorie der Erfahrung*, 2. Aufl..., s. 128.

¹⁶³ K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 3–4: *Immanuel Kant und seine Lehre*, T. 1: *Entstehung und Grundlegung der kritischen Philosophie*, 3. neu bearb. Auflage, München 1882, s. 333.

artykuł Andreea Ludwiga Kyma, który jest jego zwolennikiem. Kym w tym samym roku 1869 opublikował artykuł *Trendelenburgs logische Untersuchungen und ihre Gegner*¹⁶⁴. Problem polega wszakże na tym, że obrona Trendelenburga koncentruje się na pojęciu ruchu, a więc jest powtórzeniem argumentów, jakich Kym użył w książce z roku 1847¹⁶⁵. Artykuł Kyma sygnowany jest jako rozprawa pierwsza, ale kilka następných tomów opublikowanych do roku śmierci Trendelenburga nie przyniosło już jego tekstu poświęconego sporowi z Fischerem.

Trendelenburg pisze:

Przed wszystkim Kant dowodzi negatywnie: czas i przestrzeń są naocznościami, ponieważ nie są one pojęciami (nie mają właściwości pojęcia). Natomiast Kuno Fischer, zgodnie ze swym ujęciem Kanta, mówi: czas i przestrzeń są naocznościami, ponieważ nie są one p o j ę c i a m i r o d z a j o w y m i (nie posiadają właściwości pojęć rodzajowych (*Gattungsbegriffen*)). Przez tę różnicę do całego przedstawienia wkrada się to, co niekantowskie (*Unkantisches*)¹⁶⁶.

W nawiązaniu do tezy Trendelenburga, Michelet analizuje jego zarzut wysunięty wobec Fischera i pisze:

Od razu należy dodać, że Kuno Fischer chyba lepiej by uczynił nie używając słowa „pojęcie rodzajowe” w miejsce słowa „pojęcie”, choćby dlatego, że w ten sposób uniknąłby jakiegokolwiek pozoru niedokładności. Skoro to uczynił, nie pozostało mu nic innego – dla uniknięcia zarzutu o to, co niekantowskie (*Unkantischen*) – jak tylko uważać różnicę za całkowicie nieistotną. To zaś uczynił w najbardziej dobitny sposób i w ten sposób najdoskonalej oczyścił się z tego zarzutu¹⁶⁷.

Właściwie odpowiedź Micheleta należałoby uznać za symptomatyczną dla prowadzonego sporu, gdyż z całą mocą ukazuje ona to, co dla sporu niezwykle charakterystyczne, a mianowicie stanowiskowość. Dlatego rację ma Cohen wskazując, że spór dotyczy historii filozofii, chociaż nie do końca wydają się uzasadnione jego zarzuty względem Fischera. Volkelt z kolei podkreśla fakt, że zarzuty, jakie Windelband wysunął wobec Trendelenburga, nie do końca są uzasadnione¹⁶⁸. Różnica jest więc taka, że – zgodnie z podziałem dokonany

¹⁶⁴ A.L. Kym, *Trendelenburgs logische Untersuchungen und ihre Gegner. Erste Abhandlung. Die Streitfragen zwischen Kuno Fischer und Trendelenburg*, „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik” 1869, Bd. 54, s. 261–317.

¹⁶⁵ Zob. A.L. Kym, *Bewegung, Zweck und die Erkennbarkeit des Absoluten. Eine metaphysische Erörterung*, Berlin 1847.

¹⁶⁶ A. Trendelenburg, *Kuno Fischer und sein Kant...*, s. 13.

¹⁶⁷ K.L. Michelet, *Hegel, der unwiderlegte Weltphilosoph...*, s. 72.

¹⁶⁸ Zob. J. Volkelt, *Immanuel Kants Erkenntnistheorie nach ihren Grundprincipien analysirt...*, s. 60.

przez Vaihingera¹⁶⁹ – Michelet broni Fischera, Volkelt występuje z perspektywy przeciwnej Fischerowi (choć powiezenie, że broni Trendelenburga, byłoby nadużyciem), a Cohen zajmuje stanowisko pośrednie. Można także założyć, że Volkelt zajmuje stanowisko pośrednie, tak jak Cohen. Ta pośrednia pozycja Volkelta ukazuje się także wówczas, kiedy analizując problem „trzeciej możliwości” stwierdza: „Tak więc Kuno Fischer miał rację, wierząc, że także obali pogląd Trendelenburga dotyczący «luki» u Kanta przede wszystkim przez wskazanie na dostarczony przez antynomie dowód pośredni”¹⁷⁰.

Widać więc wyraźnie, że coraz bardziej narastający spór prowadzi do tego, iż zamiast argumentów pojawiają się treści obraźliwe. Trendelenburg odwołuje się do Kyma, aby pokazać, że jego filozofia nie jest izolowana. Z drugiej strony trudno nie zgodzić się z Trendelenburgiem, że Fischer zarzuca mu nieznamość Kanta¹⁷¹. „Luki w znajomości albo ujęciu systemu – pisze Kuno Fischer w drugim wydaniu trzeciego tomu *Geschichte der neuern Philosophie* – nie są także lukami w nim samym”¹⁷². Tymczasem miejsc, w których Fischer atakuje Trendelenburga, znaleźć można więcej – i stąd zarzut, że interpretacja Fischera jest niekantowska. W rezultacie Trendelenburg jeszcze raz odwołuje się do faktu, że Kuno Fischer nie zna Kanta. „Kant – tymi słowy kończy Trendelenburg swą broszurę, a zarazem spór z Fischerem zakończony jego śmiercią – przedstawiony zgodnie z wyobrażeniami Kunona Fischera nie jest autentyczny”¹⁷³.

Fischer – *Anti-Trendelenburg*

W roku 1870 w wydawnictwie Hermanna Dabisa w Jenie ukazało się dzieło Fischera stanowiące jego odpowiedź na ataki Trendelenburga¹⁷⁴, które w tym samym roku miało drugie, niezmienione wydanie. „Od wielu lat – rozpoczyna swą odpowiedź Fischer – pozostaję uwikłany w spór z panem profesorem Trendelenburgiem z Berlina, którego nie rozpocząłem, nie szukałem, i który, tak jak był mi narzucony, tylko niechętnie oraz z obrzydzeniem podjąłem”¹⁷⁵. Licząca 78 stron rozprawa zawiera zarówno polemikę merytoryczną z rozumieniem Kanta przez Trendelenburga, jak i elementy personalnego sporu między dwoma profesorami. Kuno Fischer pisze o poprzednim tekście adwersarza:

¹⁶⁹ Zob. H. Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft...*, Bd. 2, s. 545–548.

¹⁷⁰ J. Volkelt, *Immanuel Kants Erkenntnisstheorie nach ihren Grundprinzipien analysirt...*, s. 67.

¹⁷¹ Zob. A. Trendelenburg, *Kuno Fischer und sein Kant...*, s. 4.

¹⁷² K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, 2. rev. Auflage, Bd. 3, s. XI.

¹⁷³ A. Trendelenburg, *Kuno Fischer und sein Kant...*, s. 40.

¹⁷⁴ K. Fischer, *Anti-Trendelenburg. Eine Gegenschrift*, Jena 1870.

¹⁷⁵ Tamże, s. 3.

Entgegnung pana Trendelenburga, o ile wchodzi ono w rzeczowe rozważania, odnawia atak *Beiträge*. Dotyczy on Kantowskiej nauki o czasie i przestrzeni, której przedstawienie w moim dziele miało być udokumentowane, a mianowicie źródło moich błędów winno leżeć w tym, że ze względu na pojęcia rodzajowe (*Gattungsbegriffe*) za Kantowską podaje naukę, która jest niekantowska.¹⁷⁶

Problem rzeczywiście istnieje, kiedy wskazać na obrońcę Trendelenburga, jakim jest Ernst Bratuscheck, który w swym artykule poświęconym sporowi pisze: „Kuno Fischer żadnym słowem nie odparł twierdzenia Trendelenburga, ponieważ od początku do końca fałszywie go rozumiał”¹⁷⁷. Pytanie zatem, niemal nierozstrzygalne, brzmi: czy Kuno Fischer ma rację, czy też nie? Powiedziano już, że Fischera bronią zarówno Grapengiesser, jak i Arnoldt, a Cohen zajmuje pozycję pośrednią. Nie znaczy to oczywiście, że w żadnym wypadku nie przyznają racji Trendelenburgowi i każdą jego tezę uznają za fałszywą. Tak z pewnością nie jest, ale też stają raczej po stronie Fischera. Grapengiesser na przykład w swej krytyce Trendelenburga odwołuje się do Friesa i pisze:

To jest nauka Friesa, najlepszego i największego ucznia Kanta. Ale oczywiście dla Trendelenburga nie jest to żadną prawdą, ponieważ w odniesieniu do tej nauki mówi – *Logische Untersuchungen* Bd. 2, XXII, s. 437: „przecucie nie jest żadną adekwatną formą ujmowania prawdy i w świadomej sprzeczności z wiedzą jest ledwo ciemną, niepewną poręką”¹⁷⁸.

Arnoldt z kolei akcentuje fakt, że w swej filozofii Trendelenburg uwypukla pojęcie ruchu, będące „pierwotną aktywnością, z której powstają dla nas czas i przestrzeń”¹⁷⁹.

Cohen natomiast jest przekonany, że „Kant nie podziela z Fischerem luki”¹⁸⁰. Powyżej przytoczono pytania, jakie zdaniem Cohena stanowiły istotę sporu. Pytanie pierwsze brzmiało: „Czy Trendelenburg udowodnił, że Kant w swym wykazaniu **wyłączonej** (*ausschlies-sende*) subiektywności przestrzeni i czasu pozostawił **lukę**?”¹⁸¹ Odpowiedź Cohena jest następująca: „Mianowicie nie tylko Trendelenburg, lecz także Kuno Fischer w ocenie antynomii istotnie się mylą”¹⁸².

¹⁷⁶ Tamże, s. 6.

¹⁷⁷ E. Bratuscheck, *Kuno Fischer und Trendelenburg*, „Philosophische Monatshefte” 1870, s. 297. Zob. H. Cohen, *Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer...*, s. 260.

¹⁷⁸ C. Grapengiesser, *Kants Lehre von Raum und Zeit...*, s. 68.

¹⁷⁹ E. Arnoldt, *Kants transscendentale Idealität des Raumes und der Zeit...*, s. 95.

¹⁸⁰ H. Cohen, *Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer...*, s. 260.

¹⁸¹ Tamże, s. 251.

¹⁸² Tamże, s. 262.

Tę pierwszą część swych rozważań Cohen kończy odpowiedzią na pytanie poboczne: „Kuno Fischer nie obalił przeciwnika Kanta, ponieważ sam nie zrozumiał swego Kanta”¹⁸³. Drugie pytanie natomiast brzmi: „Czy Trendelenburg udowodnił, że Kuno Fischer w swym przedstawieniu Kantowskiej nauki o czasie i przestrzeni przyjął **to, co niekantowskie** (*Unkantisches*)?”¹⁸⁴ Fischer za pierwsze problematyczne pojęcie, które nasuwa trudności interpretacyjne i wokół którego toczy się spór, uznał pojęcia rodzajowe (*Gattungsbegriffe*)¹⁸⁵. Także tutaj Cohen odwołuje się do Trendelenburga i przyznaje mu rację w sporze¹⁸⁶. Z tej perspektywy interesujące jest, że z kolei Volkelt twierdzi, iż „Kant całkowicie pominął ową już często wspomnianą zgodność między formami myślenia a formami rzeczy samych w sobie jako trzecią możliwość”¹⁸⁷. A nieco dalej pisze: „Oczywiście z drugiej strony cały związek jego myślenia czyni tę lukę konieczną”¹⁸⁸.

Cohen podnosi zarzut, który już przytoczono, a mianowicie dotyczący pisania historii filozofii. „Filozoficzny historyk w swych rozważaniach (*Entwicklungen*) nie powinien wprowadzać żadnego momentu, który co do swej treściowej zawartości nie jest udokumentowany”¹⁸⁹. Jeśli więc idzie o odpowiedź na pytanie drugie, to jest Cohen przekonany, że rację ma Trendelenburg. A powracając do problemu pisania historii filozofii, stwierdza:

Historyk jest filozofem. Historyk ustawia się zuchwale w środku sporu stronnictw. Coś zwodniczego tkwi w etykiecie obiektywnego pisania historii. Problemy filozoficzne, a zwłaszcza te nowsze, nie są zakończone w ten sposób, że ich przedstawienie można uprawiać bez najbardziej czynnego udziału i stałego wpływu własnego światopoglądu¹⁹⁰.

Gdyby pójść jeszcze trochę dalej, to okazuje się, że Fischer broni się następująco:

Wszystkie próby, jakie czyni autor broszury, aby Kantowskie zdanie: „wszystkie pojęcia są, logicznie biorąc, pojęciami rodzajowymi, utworzonymi przez refleksję i abstrakcję, a nie przez konstrukcję” wyjaśnić jako niekantowskie, są całkowicie chybione. Są one chybione

¹⁸³ Tamże, s. 263.

¹⁸⁴ Tamże, s. 251 i 263.

¹⁸⁵ Zob. K. Fischer, *Anti-Trendelenburg...*, s. 6.

¹⁸⁶ Zob. H. Cohen, *Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer...*, s. 279–280.

¹⁸⁷ J. Volkelt, *Immanuel Kants Erkenntnisstheorie nach ihren Grundprincipien analysirt...*, s. 57.

¹⁸⁸ Tamże, s. 59.

¹⁸⁹ H. Cohen, *Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer...*, s. 281.

¹⁹⁰ Tamże, s. 293–294.

co do słownych wyjaśnień Kanta, wyjaśnień książki, za pomocą której przeciwnik zdaje się tryumfować, głośnymi twierdzeniami kantowskiej logiki¹⁹¹.

Dotychczasowe rozważania dotyczące sporu, jaki toczył się pomiędzy Adolfem Trendelenburgiem a Kunonem Fischerem o rozumienie estetyki transcendentalnej Kanta, pokazały dwie kwestie. Pierwszą z nich jest zasadnicza nierozstrzygalność tego sporu w świetle zajmowanych w nim stanowisk, gdyż potwierdza on jedynie istnienie wielu ujęć, spośród których najbardziej znane są ujęcia Trendelenburga i Fischera. Są one znane, gdyż ich autorzy bez wątplenia byli osobami znanymi – Trendelenburg z racji swej działalności na Uniwersytecie w Berlinie, Kuno Fischer przede wszystkim jako uznany historyk filozofii. Nierozstrzygalność sporu ujawnia się zaś w tym, że mimo wszystko racje w sporze zdają się być podzielone, choć nie znaczy to, że rozkładają się równo. Nierozstrzygalność sporu ujawnia się również – po drugie – dlatego, że zdawać by się mogło, iż kończy go Hermann Cohen, tymczasem również autor *Kants Theorie der Erfahrung* w sporze zajmuje postawę ambiwalentną. Przypomnieć warto uwagę Vaihinger: „W swej rozprawie w «Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft» (...) w kwestiach pobocznych staje po stronie Trendelenburga; ale w *Kants Theorie der Erfahrung* (...) w kwestiach zasadniczych staje po stronie Kanta przeciwko atakom Trendelenburga”¹⁹².

Hermann Cohen, publikując *Kants Theorie der Erfahrung*, rozpoczyna od następującego stwierdzenia: „W prezentowanej książce podjąłem problem ponownego ugruntowania Kantowskiej nauki o aprioryczności”¹⁹³. To ugruntowanie – jak wiadomo dzisiaj – stanowiło kamień węgielny neokantyzmu marburskiego, a więc wpisywało się w ciąg interpretacyjny filozofii Kanta. Co więcej, w powszechnej opinii książka Cohena kończy spór, ale prawda jest taka, że z jednej strony spór sam wygasł, co miało ścisły związek ze śmiercią Trendelenburga, z drugiej natomiast – nadal można wskazywać dzieła dalej podejmujące problem estetyki transcendentalnej Kanta, gdyż na przykład w roku 1883 książkę poświęconą temu zagadnieniu opublikował Kurd Lasswitz¹⁹⁴.

¹⁹¹ K. Fischer, *Anti-Trendelenburg...*, s. 23.

¹⁹² H. Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft...*, Bd. 2, s. 547.

¹⁹³ H. Cohen, *Kantowska teoria doświadczenia*, przeł. A.J. Noras, Kęty 2012, s. 29.

¹⁹⁴ K. Lasswitz, *Die Lehre Kants von der Idealität des Raumes und der Zeit im Zusammenhange mit seiner Kritik des Erkennens*, Berlin 1883.

Streszczenie

Artykuł jest historyczno-problemowym przedstawieniem sporu, jaki toczył się w latach 1840–1872 pomiędzy Adolfem Trendelenburgiem a Kunonem Fischerelem o rozumienie estetyki transcendentalnej Kanta. Zdaniem Trendelenburga, krytyka Hegla i zwolennika Arystotelesa, Kantowski dowód subiektywności czasu i przestrzeni zawiera lukę. Kant przeoczył bowiem jedną z trzech możliwości. Trendelenburg widzi odnośnie do form naoczności trzy możliwości: (1) czas i przestrzeń są jedynie obiektywne, (2) czas i przestrzeń są jedynie subiektywne, (3) czas i przestrzeń są obiektywne i subiektywne zarazem. Kant dowiódł jedynie, że formy naoczności mają charakter subiektywny, nie dowiódł jednak wcale, że nie występuje przypadek (3), czyli, że nie są one równocześnie także formami rzeczywistości, gdyż przeoczył tę trzecią możliwość. Kuno Fischer, zwolennik filozofii Hegla, nie zgadza się z Trendelenburgiem. Jego zdaniem, w Kantowskim dowodzie nie ma luki. Ciągąca się całymi latami debata Trendelenburg–Fischer, przerwana dopiero z powodu śmierci Trendelenburga w 1872 roku, stała się przyczynkiem do dokonanej przez Hermana Cohena w pracy *Kants Theorie der Erfahrung* nowej interpretacji Kantowskiej teorii o aprioryczności, stanowiącej kamień węgielny neokantyzmu marburskiego.